

Ponència V

El patrimoni toponímic de les illes

VICENÇ M. ROSSELLÓ I VERGER

L'heretatge dels nostres avantpassats dins l'àmbit cultural és lluny de ser pobre. Allò que sí que és esquifit, sovint, n'és la coneixença, la consciència. ¿Què sap l'al·lotet urbà actual, que vejeta entre televisors o ordinadors, del cabal de riqueses monumentals dels nostres pobles i ciutats, de l'abundor biològica i paisatgística dels camps, de la nòmina dels ocells estants o passavolants i –el que ens preocupa ara i ací– de l'enorme tresor amagat de la toponímia? Sembla que les generacions actuals no tinguin temps per a reparar en minúcies o antigalles; ja és massa saber els noms del municipis i mitja dotzena d'accidents principals: el Toro, s'Enclusa, es Puig Major, Randa, sa Talaiassa o la Mola, Cala Galdana, sa Riera o es Codolar. La resta, la sabran els del poble i tal vegada no molt de temps. Els vells se'n van portant a la tomba el seu secret, la seva saviesa, el seu patrimoni.

ON ÉS EL PATRIMONI?

– *En el poble*

Una contesta simplificadora. El poble és dipositari del patrimoni toponímic. Però el poble és una entitat difosa, amorfa, inconcreta, canviadora, desconcertant, impenetrable gairebé, esmunyedissa. Som tots i no és ningú. Com a dipositari de la cultura –ai, el folklore!– el poble és, a hores d'ara, a l'edat post-industrial, ben mal de definir. Qui sap, qui diu bé, qui serva els noms de lloc? El que diu encara *es Carrer des Bastaixos* i no de Jaume II, o *s'Entrada que passa* i no *el Pasadizo* o *sa Plaça de ses Mongetes* i no *del Quadrado* o *sa Costa de sa Pols* i no *calle Arabí...*, on és?

El poble –aquest poble sabut i no desmemoriat– és cada dia més escàs, més menut, més esllanguit, més esquifit, més desnerit: se'ns mor. A la ciutat, a la vila, a fora-vila, se'ns escapa corrents, se'ns fuig. La decadència en aquest terreny comporta pèrdues irreparables, tràgiques. Cada *subjecte* –que dieun els lingüistes– cada informador potencial no dessucat, no aprofitat, se'n duu a la tomba

una porció alíquota del patrimoni. Irreversiblement, irremissible, inexorable. Hi serem a temps?

Ara hi ha més mitjans que antany. Magnetòfons, ordinadors, tècniques d'entrevista, qüestionaris, repertoris i diccionaris, gent que té la forma bàsica, institucions que poden i deuen fomentar la tasca, polítics que haurien d'afanyar-se per a evitar el gran naufragi de l'anul·lació del poble, de l'estandardització.

L'enquesta és la base dels reculls, fonamentats si és possible en la vivència, en la convivència. Caçadors, pastors, argutzins, excursionistes, pagesos i senyors rurals –cadascun amb el seu registre, el seu repertori, el seu arxiu mental– poden ser fonts cabaloses d'informació. No sempre trobarem el fabulós i memoriós informadors il·letrat: quasibé no en queden. O s'amaguen perquè la tècnica i el progrés els han fet entendre que allò que saben no val res, no hi ha qui ho cotitzi; potser ho menystenen i tot.

El recull no ho és tot. És un material brut que cal classificar, ordenar, indexar, estudiar. Ho han de fer els tècnics, els lingüistes, però els modests aficionats podem donar-hi un cop de mà. Hi ha tanta cosa per fer!

– En la documentació escrita

Els nostres arxius civils i eclesiàstics son molt rics. Poques comparances s'hi poden fer de països que hagin fet menys cremadisses o estralls en la paperassa. Clar que hi ha excepcions com *la Gloriosa* i pergamins usats per a relligar llibres o documents per a començar foc. I incendis fortuïts i altres calamitats, però, en bloc, si per conservadurisme, inèrcia o esment, podem presumir d'abundància documental. Jo diria que es pot seguir el fil ininterromput de qualsevol possessió gran o mitjana, des del Repartiment a l'actualitat, sense llacunes. Als protocols notarials hi ha un cabal d'escriptures, vendes i particions, emfiteusis i vincles que mai no podrem exhaurir des del punt de vista onomàstic.

No puc ni tan sols enumerar les sèries documentals. Els meticulosos cadastres del segle XVI i XVII són una font no gaire aprofitada on encara poden pouar geògrafs, historiadors i lingüistes. La seva vigència arriba fins als amillaraments de 1863-68 que, tot i ja obeir lleis forasteres, serveixen encara el tresor toponomàstic íntegre, és ver que un poc deturpat. Pel que fa a la part topogràfica que acompanya els esmentats documents fiscals, no puc deixar d'evocar la figura de Pere d'A. Penya que hi treballà amb vertadera fe i patriotisme: els seus plànols són també una font toponímica d'absoluta confiança.

Una altra vena sense gairebé explotar: els llibres sacramentals. Les nostres parròquies més antigues i, sobretot, l'arxiu diocesà conserven des del segle XV o XVI nombrosos llibres de baptisme, defunció o matrimoni que sovint consignen –no sempre– els domicilis dels afectats o el seu origen traduït en material toponímic rural o urbà.

No cal allargar més. La "història local" –ara tan de moda, que ha esdevengut universal, qui ho hauria de dir!– maneja una munió de materials que seran d'interès per a la nostra comesa. Un toponimista no ho pot ignorar i qualsevol investigador "local" –habitualment o esporàdic– tindrà coses a dir quan sobrevingui l'interrogant de l'onomàstica.

– *En la documentació cartogràfica*

Ací caldria departir dos sementers un poc diversos. Per una banda, els mapes històrics. Per tal de no apel·lar a fonts estranyes, podríem començar per Cresques Abraham (1375) i la resta de la cartografia de la massa –i no prou-lloadada escola mallorquina. No perdem el temps presumint d'uns valors que amb prou feines coneixem: els mallorquins que n'han escrit alguna cosa amb cara i ulls es compten amb els dits d'una mà. Millor que repetir tòpics sobre uns valors universals indiscutibles com els de la nostra cartografia autòctona, caldria estudiar-ne, per exemple, la toponímia.

Comparar la retolació dels mapes de Joan Binimelis (1584 ca), Vicenç Mut (gravat el 1683), Tomàs López (1773) i del canonge Despuig (1785 a 1/70.000 ca) és tota una lliçó de "política normalitzadora" exercida pel nacionalisme jacobí que hem sofrit i sofrim. Des de la Nova Planta, la llosa de la castellanització caigué sobre una toponímia rica, vària i fecunda en secrets i continguts. Els mapes es deterioren progressivament: si el d'En Mut tenia un 96% de rètols correctes, el d'En Despuig ja només en duia un 81% i 71% el del caputxí (fra Miquel Riutort?) de 1833; el foraster López de Vargas en donava més de la meitat d'esguerrats.

La lectura de la cartografia menorquina –inclosa la colonial tan lloada, de 1712 a 1782–, malgrat denotar un respecte "antropològic" del dominador més culte, no permetria deduccions gaire més favorables. I el mateix hauríem de dir de la tradició pitiüsa recollida per Tur de Montis. De tot plegat en podem treure informació de molt d'interès, més o menys maltractada.

El frustrat "Atlas de las Baleares" d'En Pere d'A. Penya podia haver estat l'inici del redreçament, ja que la cartografia militar, prou generosa amb unes estratègiques Illes (1/100.000, 1/50.000, 1/25.000 i 1/10.000; molt més precoc que a d'altres indrets de l'Estat), no prengué gens d'esment en la correcció lingüística. Els temps –tot cal dir-ho– no daven per a més. Sabem que el comandant Clar posà cert interès a l'hora d'aquell mapa 1/100.000 dels primers anys 1920, que ara ja és una peça de museu.

S'escolarien molts anys fins que aparegueren els fulls del Mapa Topogràfic Nacional 1/50.000, l'elaboració dels quals en matèria toponímica no fou gaire més encertada que els corresponents documents militars. Una edició de 1/200.000 i la publicació de l'"Atlas de les Illes Balears" que va dirigir el professor Bartomeu Barceló el 1979, juntament amb les noves condicions polítiques obrien un finestró a l'esperança.

Tot i amb això, l'assoliment més cabdal al terreny cartogràfic ha estat l'edició correcta –completa?– dels fulls del nou Mapa Topogràfic Nacional a escala 1/25.000, a la informació i depuració toponímica dels quals contribuïren diversos geògrafs del corresponent Departament universitari, amb un treball consciencios i eficient.

RECOL·LECCIÓ I EXPLOTACIÓ

Els fòssils pròpiament dits –els dels paleontòlegs– cal cercar-los, però, si ningú no els toca, no s'espoltreixen. Els fòssils toponímics, altrament, no sols es malmeten, sinó que corre el risc d'esvair-se una bona part.

Hi ha toponimistes baleàrics i pitiüsos que s'han afanyat ferm en la recollida de noms de lloc de tota categoria, actuals i històrics, rurals i urbans. No en puc –ni vull– fer-ne una llista que sempre seria incompleta i esbiaixada, però sí remarcar la tasca d'uns quants. L'entusiasme d'En Josep Mascaró Passarius, un autodidacte i meritíssim menorquí, orientat pel seu coterrani En Francesc de B. Moll i, més tard, per l'incommensurable Joan Coromines, donà com a primera mostra el Mapa de l'illa de Menorca (1946-51) on va fer d'enquestador, redactor, cartògraf, delineant, editor, repartidor i cobrador... La tasca empresa, la seguiria a Mallorca els anys 1952-62 amb un procediment semblant, els fulls del mapa, completats per un valuós –però desigual, tot cal dir-ho– *Corpus de Toponimia* (1962-67) que, com més avançava, més tirava cap a enciclopèdia de l'illa.

La llàstima fou que no arribàs a les Pitiüses. Tanmateix, un benemèrit erudit d'Eivissa ha cobert directament o indirecta una considerable porció del tall toponímic: em refereix a En Joan Marí i Cardona (1976-83). No romandria tranquil si no feia esment d'un altre adalid de la recerca onomàstica, En Cosme Aquiló, mallorquí, santanyiner. Una dotzena de Cosmes treurién el carro de l'encallador! Ell li ha pegat per les illes, illots, illetes, farallons, esculls, etc., però ha fet moltes altres contribucions ben positives i sempre escrupoloses.

Tot i que jo hi pertanygui, no he de tapar l'ampla labor dels membres baleàrics de la Societat d'Onomàstica. Una bona labor són de provenença universitària i han elevat i elevaran encara més el nivell i abast de la recerca toponímica. El *Butlletí* de la Societat n'és un bon testimoni i a hores d'ara un instrument ineludible en el treball que comentam. El que confluesqui amb els Departaments universitaris el seu programa d'acció no és una mancança, sinó més tost una bona prova de coordinació. M'estalviareu que faci nòmimes.

El grup universitari del Departament de Catalá, per obligació estatutària –si no estic mal informat– i per devoció patriòtica, ha treballat de valent en la normalització. Els assoliments no han estat desprovists de maldecaps i, fins i tot, de polèmiques, ben legítimes. Ara bé, la pauta és establida i el camí ara és més dreturer pel qui el vol seguir. La batalla dels mitjans de comunicació és, potser, la més difícil.

La "normalització" no és tot: cal el salvament integral i ràpid; tothom hi té feina!

ELS RECURSOS LEGALS

Podríem demanar una llei de protecció del patrimoni toponímic?

Aquest congrés, aquestes jornades es presten a l'al·ludida reflexió. No és que calga esperar-ho tot de l'acció oficial, ni de molt. Una legislació protectora sensible, conscienciada, demanarà la protecció, no només del patrimoni natural o artístic, sinó també de l'etnogràfic, de l'industrial i del toponímic.

Això vol dir –pel que tractam ara i ací– que darrera cada topònim viu o arxivat hi ha d'haver una força jurídica, però també un suport cívic. En altres mots, que fan falta ciutadans que cridin, es queixin, protestin, cada vegada que és sacrificat un nom tradicional per posar-ne un de foraster, que s'enfadin davant

l'afrota d'un *Plantío o Los Almendros o La Casa de la Pradera* o el carrer de *Lulio o del Sindicato*. La llei els hauria d'ajudar. La llei i la lògica i la força dels tribunals.

L'administració central i l'autonòmica tampoc haurien de veure's enfrontades en aquest afer. Si llevam el nom de *Miquel de Cervantes* del carrer del Molí o de la Travessa de Dalt, no serà precisament per l'odi que tinguem a un escriptor d'una altra cultura, sinó perquè primer és la nostra. Aquest és el paradigma: no cal despullar sants nostres per a vestir-ne d'externs.

Hi ha esglaons diversos en aquest dret. Protecció, per una part, promoció, per l'altra. El mínim és conservar allò que tenim, ¿podem demanar, però, una ampliació del coneixement, de l'ús, de la presència? Una llei eficaç seria aquella que obligàs no només l'administració autonòmica, sinó també la central. Amb una paraula, els delegats dels ministeris de comerç o indústria, els policies i, fins i tot, els militars.

Una llei que tengués clàusules, així mateix, "anti-contaminació", com la de salvaguarda de la natura. ¿Per què ens han de fer empassar noms d'urbanitzacions tan bèsties com *Los Sometines o Shangri-la o La Colonia del Silencio*? Una senzilla revisió d'aquesta nomenclatura desbaratada i cursi estaria a mans d'un govern simplement sensible. No és cap utopia: és una qüestió de decència, d'higiene.

El patrimoni toponímic –com el patrimoni global– no és un afer estrictament i rònegament cultural i jurídic. Diguem-ho clarament: és un afer polític. I pot esdevenir una pedra de toc per a calibrar la capacitat patriòtica d'un govern. *Qui habet aures audiendi, audiat!* i si té orelles de cònsol, o en fa..., malament.

QUÈ EN TREUREM DE LA TOPONÍMIA?

Emblemes, rètols, realitats

En altres comunitats autònomes –Euskadi, País Valencià– malauradament, la llengua ha esdevingut una qüestió merament emblemàtica, quasi decorativa o sumptuària. aquest és el major parany del que hem de fugir els baleàrics, si no ens volem enganar nosaltres mateixos. El cofoisme d'un rètol –que és important, tanmateix– no ens ha de dispensar d'ulteriors exigències, p.e., que s'usi la llengua a l'oficina que té el rètol tan ben posat: jutjat, correus, duana, hospital, bugaderia o equip de futbol.

Dades i conviccions

No cal dir que la toponímia és una cabalosa font geogràfica. No hi ha cap aspecte físic o humà de la ciència geogràfica que no puga ser estalonat, arrodonit o encetat amb arguments toponímics. La meua experiència en aquest camp ha estat sempre positiva i enriquidora: mai no he deixat de fer de geògraf quan remenava topònims, ni mai "he perdut el temps" en dedicar-me, eventualment, a la toponomàstica. En aquest gran "pandemòni" que ha acabat sent de vegades la geografia, amb tot de models, quantificacions, monitoritza-

cions, processos-resposta, simulacions estocàstiques no val malament tocar de tant en quant de peus a terra i aferra-se als vetusts noms de lloc, als humaníssims –i sovint misteriosos, insondables– topònims, que ragen personalitat.

La història de la llengua –de les llengües– treu bona part dels carreus del seu edifici de la pedrera de l'onomàstica. Què d'argumentacions hi ha que aprofiten el patrimoni toponímic, gràcies a la seva tossuda i miraculosa persistència! El demble de les nostres poblacions, conservadores o desmemoriades segons els casos i temps, aflora en la nòmina dels respectius topònims. La substitució mai no ha estat gratuïta ni immotivada: *Hermanos Barbará* no és el mateix que Ja-fuda Cresques, ja m'enteneu, ni Anselm Turmeda és menys innocent que Juníper Serra, ni s'Hort des Ca val exactament igual que la Soledat o *La libertad*... Història-història, també.

Els topònims, de més a més, poden aportar als homes de poca fe, a les mentalitats flaques o febroseques, la convicció unitària de la llengua. El mot **tossal** que només trobam en una o dues ocasions, fossilitzat a les Illes (Tossals Verds*, qui sap què vol dir?) és ple de vida i abundantíssim al país valencià; **puig**, en canvi, que viu i es belluga entotes les Illes i el Principat, amb prou feines ens dóna una dotzena de referents valencians, però hi són com a testimonis petris. **Marjal** ha evolucionat al litoral valencià per acabar significant arrossar; sa Marjal de sa Pobla resta viva, tot coincidint i discrepant. **Coma**, que a Mallorca verificam amb relativa abundància, a les terres peninsulars és més testimonial, però mai hi és absent. Etcètera. La unitat de procedència, de sistemes nominatius, de significats, roman ben palesa.

* * *

Aquest patrimoni, ric, ben ric, si no el tudam o l'arraconam, no és en venda. Ni tan sols com l'artístic o l'etnogràfic que més d'una vegada és exposat a l'especulació. No cerquem en això una excusa per a no defensar-lo. Que el filisteu de torn –"lliures, sous i diners"– no ens digui, sorneguer, que d'aquestes antigalles no omplirem el sac. Aquestes antigalles, sempre actuals, sempre modernes, són nostres, són nosaltres. Els que es venen o es fan vendre no són ningú.

*Estic ben content d'haver-me assabentat, en aquest Congrés precisament, que la possessió des Tossals Verds ha estat adquirida pel Consell a fi de salvar-la del naufragi, en bé de la cultura naturalista i antropològica. Vegem com hi conflueixen valors patrimonials ben diversos.